

קורס חלוץ למנחים בדואים בתחום הורות ומשפחה

יהודית זמיר¹

A good part of the human predicament is always to be unaware of the mind's own generative powers and to be limited by concepts of the mind's own fashioning.

Mary Douglas' Implicit Meanings.

רקע

"תרבויות מייצרות את המציאות החברתית של עצמן", ו"הילדות היא אחת מאותן מציאות. במזרח התיכון" אחרי מאות שנים של יציבות יחסית, המבנה השתנה וממשיך להשתנות במהירות" (Warnock Fernea, 3: 1995). השינויים שחלו בעולם במערבי במאה השנים האחרונות השפיעו רק לאחרונה על תפיסת מקומו של הילד בחברה האסלאמית. כאן היחידה החברתית הבסיסית היא המשפחה אשר גודלה עשוי לנוע מ – 20 עד 200 איש. הסיבות להתרחשות האיטית כל כך של השינויים בתרבות זו נעוצות בין היתר באמונה הבסיסית של האיסלאם כי "אין דבר רע מחידוש או התחדשות, שכן כל פרקטיקה חדשה היא בגדר סטייה, וכל סטייה מובילה לגיהנום" (Muhammad Abdelkebir Alaoui M'Daghri : 30: 1995). זהו הבסיס לפרקטיקות השמרניות המקובלות במציאות חברתית שנוצרה לפני זמן רב והמתקשה או מסרבת להשתנות. למשל, במשפחות הגדולות, אם-הבעל מנהלת את הבית ומחליטה החלטות משמעותיות כמו מה יאכל הילד, מתי הוא זקוק לרופא, כיצד לטפל בו כאשר הוא חולה, וכו'. לאם הילדים אין יכולת להשפיע או להחליט, וככל שהבית גדול יותר מבחינת מספר תושביו, כך שליטתה של האם פוחתת. האם אינה יכולה לקבוע חוקים בביתה המפריים או נוגדים את קצב הבית והמשפחה. אמהות משכילות (שלמדו לפחות 12 שנים), או כאלה העובדות מחוץ לבית ותורמות לפרנסה, עשויות לזכות בהשפעה רבה יותר על גידול ילדיהן. עם זאת, גם הן אינן רשאיות להיות ביקורתיות מדי, שכן הן גרות בבית משפחת הבעל והן תלויות לחלוטין במשפחתן (Seteney Shami and Lucine, 1995: 68). תופעה זו מאפיינת בעיקר משפחות בדוויות, אך שליטתו של גבר מבוגר בכל חלקי המשפחה האחרים היא תופעה שכיחה בקרב משפחות מוסלמיות בכלל.

תופעה מעניינת אחרת, המשקפת רתיעה משינויים, קשורה להתייחסות ההורים הבדווים לבית הספר. חלק מכריע מהורים אלה רואה בבית הספר "מוסד משחית" שבו נפגשים בניס ובנות – דבר הנוגד את המסורת, ובו נפתחות אפשרויות לשינויים "חדשניים" ברוח מערב. בית הספר מסמל בעיניהם אפשרות של התפתחות והתחדשות הטבעות בחותם ה"קדמה" בגרסת המערב, בעוד "קדמה" במסורת האיסלם משמעה בעיקר שמירה על ה"טוב" כפי שהיה. זו אחת הסיבות לכך שבחברה הבדווית הורים רבים אינם מתעניינים בהתקדמות ילדיהם בבית הספר ולרוב גם אינם מגיעים ל"ימי הורים". לעיתים הם אינם יודעים באיזו כיתה הילד לומד.

יש עוד סיבות להעדר מעורבות של ההורים, והבולטות בהן: אדישות כלפי חינוך פורמאלי, והתייחסות לענייני המשפחה השוטפים כמרכז שהכול טפל לו. מצב זה מוביל את הילדים להרגיש שהם חופשיים מהשגחת ההורים, והדבר מביא לירידה בהישגים בבית הספר. על-פי רוב הורים מתעניינים בילדיהם בבית הספר רק כאשר אלה מעורבים בבעיות של אלימות קשה, כתוקפנים

¹ ד"ר יהודית זמיר, מנהלת לשעבר של המרכז להורות ומשפחה במכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי בבאר שבע.

או כקורבנות. כאן יש למסורת תפקיד משמעותי, בשל החשש לרצח וההשלכות של סכנה לנקמה. למסורת יש קשר גם לכך שהורים מחליטים להוציא את בנותיהן מבית הספר מיד עם תחילת בגירתן, בשל החשש שמא יפגעו בכבוד המשפחה. אי לכך הן נישאות בגיל צעיר מאוד. בעיה נוספת היא העוני והצורך של המשפחה להיעזר בחלק מהילדים כדי לשפר את מצב הפרנסה (עארף אבו רביע, 2001 : 99-102).

המעשה

לאור כל האמור לעיל ולאור העובדה שהמרכז להורות ומשפחה שבמכללת קיי יושב בלב הנגב ומחויב קהילתית וחברתית לכל אוכלוסיות האזור, פתחנו בשנת תשס"ג תכנית חלוצית באוכלוסייה הבדואית, לשם הסמכת מנחים בתחום הורות ומשפחה.

לכאורה מדובר בתכנית ככל התכניות להכשרה בתחום הורות ומשפחה בארץ (כיום יש כאלו 22). אלא שזו הציבה בפנינו מספר אתגרים מרכזיים הנובעים מהתרבות הבדואית הייחודית: 1. היה עלינו לקחת בחשבון את האופי המסורתי של החברה וההפרדה המינית שבתוכה. הפרדה זו נוגעת גם לתחום ההורות. נשים בדואיות אינן נוהגות להשתתף בפעילויות משותפות עם גברים; אפילו ישיבה באותו מרחב אינה מקובלת. ביקור בבית הספר של הילדים ישעה רק על ידי אבות, ואילו הקשר עם הגן (השכונתי) מנוהל דווקא על ידי אמהות. לכן, חשוב לפתח מנהיגות הורית גם בקרב גברים וגם בקרב נשים.

2. הוחלט על הכשרה בקבוצה מעורבת של נשים וגברים. החלטה זו מפרה את האיזון הנזכר לעיל, אך מאפשרת להכניס את הגברים למעגל השיח. עד לא מזמן רוב הקבוצות שהופעלו בתחום הורות היו מכוונות לנשים בלבד. התוצאה הייתה: העדר סימטריה במודעות ההורית של גברים ושל נשים, התודעות של נשים למעמדן החברה ומרד שהביא להגברת האלימות נגד נשים בתוך הבית. לכן הוחלט על הצבת מודל שמטרתו להקטין את הפער ולהכיל בשיח את הגברים. 3. ההצעה לקורס הפונה גם לגברים וגם לנשים נעשתה מתוך ציפייה שבפרקטיקה, גברים יעבדו כמנהיגים בתחום ההורות עם אבות, ונשים עם אמהות.

4. העובדה שגברים ונשים לומדים יחד בקורס מהווה צעד מקדם ומתקדם לכשעצמו. הקורס נמשך קרוב לשלוש שנים- שנתיים תיאוריה וסדנאות וכמעט שנה של פרקטיקה (לפי המסגרת שהציב משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים-המחלקה להורים משפחה וקהילה, כתנאי להסמכה).

בסיום הקורס הבוגרים יקבלו תעודות מנחה מוסמך בתחום הורות ומשפחה ל משרד החינוך- האגף לחינוך מבוגרים, המחלקה להורים משפחה וקהילה-המאפשרת להם לעבוד בתחום בכל מיני מסגרות: רווחה, משרד הבריאות, טיפת חלב, מתנ"סים ועוד.

רציונל, עקרונות מנחים והשלכות של הפרויקט

רציונל

הרציונל של התכנית מבוסס על הרעיון שבמערכות רב-תרבותיות כמו אלה שבישראל, קהילה אחת לא אמורה "להשליט" או "לכפות" את הגרסה שלה ל "family well-being" (או לכל מושג אחר) על קהילה אחרת. ברוח זו תכנן המרכז להורות ומשפחה את הקורס כך שיעודד יצירת תיאוריות ופרקטיקות המבוססות על ההוויות וההתנסויות של המשתתפים. האתגר המרכזי הוא שימור הערכים והזהות המבוססים על המסורת הבדואית, תוך כדי הכלה של הכלים הדרושים

להשתתפות מלאה בחברה הישראלית המודרנית. הנחת היסוד שלנו הייתה כי נקודת ההתחלה של תמורה זו היא המשפחה.

עקרונות מנחים

הצוות שהוקם "אד הוק" לביצוע המשימה קיים מפגשי שיח עם קבוצת הלומדים, שבהם "ניסוי וטעייה" הובילו לפורמליזציה של העקרונות שצמחו מתוך השיח. עקרונות אלה, שהיו חבויים (implicit) תחילה, גובשו על ידי הצוות לרמת המשגה חדשה שאפשרה להופכם למפורשים ונהירים (explicit). עקרונות אלה הם:

- 1. רלוונטיות** - העמקת ההבנה של המשתתפים את המסורת של עצמם בקישור שבין עבר, הווה ועתיד. במהלך הקורס נחשפו המשתתפים ללימודי חוק הנוגעים למשפחה: החוק השרעי (מוסלמי), החוק הבדוי (מסורת) וחוקי המדינה. לימודים אלו היו טעונים מאוד, התנהלו בשפה הערבית וגרמו לסערות לא מעטות. הסתבר שחלק גדול מהמשתתפים לא ידעו לעשות את ההבחנות, לא היו בקיאים במהותם של חוקים אלו, ועצם העלאתם לשיחה אפשרה דיון פורה תוך הבעת עמדות שונות. השיח בסוגיות הנוגעות למבנה המשפחה הבדויות, זכויות הילד וזכויות האישה בחוק המוסלמי, ההבחנה בין החוק המוסלמי וחוקי המסורת הבדויות והחשיפה לחוקי המדינה היו בעלי ערך רב. הלימודים עצמם התקיימו הודות לקאדי ד"ר חליל אבורביע-מרצה באוניברסיטת בן-גוריון וקאדי בבית הדין לענייני משפחה מוסלמיים.
- 2. שותפות** - חשיבה ועיבוד משותפים על ידי הצוות והמשתתפים הובילו ליצירת דפוס שונה וייחודי של הורות בקהילה הבדואית. הרעיון המנחה היה שמרצים יהודים, פתוחים ונאורים ככל שיהיו, זקוקים להבנות התרבותיות הנמצאות בקבוצה כדי ליצור תפיסה חדשה של תפקוד משפחתי בקרב האוכלוסייה הבדויות. לכן, במהלך העבודה העלה הצוות את התלבטויותיו בפני אנשי הקבוצה וליבן יחד איתם את דרכי העבודה.
- 3. רב-תרבותיות** - הבנה של דפוסים תרבותיים שונים ומתן לגיטימציה לקיומם. אחד הגורמים החשובים ליצירת דפוסים משמרי-זהות מחד, והמאפשרים השתלבות מאידך, הוא פיתוח מודעות וגאווה ביחס לנכסי צאן ברזל של החברה שבה אדם גדל. ללא הערכה עצמית לא ייתכן שינוי, ובוודאי שלא השתלבות חברתית שמקורה בתחושה של שוויון ערך.
- 4. פיתוח מודעות משפחתית וחברתית** - (בעזרת מנהיגות הורית) - אחת הבעיות המרכזיות שאנו נתקלים בה בחברה הבדויות היא העובדה שילדים אינם גדלים ומתחנכים בעזרת ההורים דווקא, כי אם על ידי המשפחה המורחבת במרחב השכונה. תהליכי הסוציאליזציה הם תהליכים חמולתיים, שבהם יש יחסית מעט מקום למעורבות הישירה או לשיח של הילד עם ההורה. חשנו שיש צורך להדגיש את תפקידו הכמעט בלעדי של ההורה בתרומה להתפתחותו הקוגניטיביות, התנהגותית, חברתית ורגשית של הילד.
- 5. פיתוח נקודת ראות קהילתית המדגישה את התפקיד המרכזי של המשפחה** - כפי שנאמר בסעיף הקודם, התפיסה בחברה הבדויות היא תפיסה בחברה חמולתית ולא משפחתית או קהילתית. לעיתים משפחה מורחבת אחת מאכלסת בית ספר שכונתי שלם. אם לומדים באותו בית ספר ילדים ממשפחה קטנה אחרת, הם בגדר בני חסות,

וההתייחסות אליהם איננה שווה. חשוב לנו מאוד להתמודד בהקשר חברתי זה עם השיח העוסק במשפחה וקהילה כחלופה למבנה החמולתי. עקרונות פעולה אלה הובילו לשוב חיובי ביותר מצד המשתתפים בקורס, משתתפים פוטנציאליים נוספים וחברי קהילה.

השלכות

חשוב לציין שבתום הפעלת התכנית, כ-12 מנחים בתחום הורות ומשפחה אמורים לעבוד, כל אחד, עם 3 קבוצות במהלך השנה (בתכנית אופטימאלית). כל קבוצה תכלול 15-20 הורים. התוצאה הצפויה היא עבודה עם 720 הורים בשנה, ולפחות 7,200 ילדים יושפעו כך מהתכנית במישורין ובעקיפין. ייתכן ששני ההורים באותה משפחה ישתתפו בקבוצות נפרדות (לנשים ולגברים), וההשפעה על התא המשפחתי תהיה חזקה עוד יותר.

על התכנית עצמה

השנה הראשונה

ב – 26 ליוני 2003 השלימה הקבוצה את שנתה הראשונה ללימודים. התכנית כללה לימודים בטווח רחב של תחומים רלוונטיים במיוחד לאוכלוסייה הבדווית:

1. פסיכולוגיה של המשפחה הבדווית;
2. פסיכולוגיה התפתחותית: מלידה עד גיל חמש; מגיל חמש עד התבגרות;
3. דינאמיקה קבוצתית – מודעות עצמית, תקשורת, מנהיגות בחברה הבדווית;
4. חוקים הנוגעים למשפחה, לנשים ולילדים:
 - א. במסורת הבדווית
 - ב. בחוק המוסלמי
 - ג. בחוקי המדינה.
5. מניעת שימוש בסמים בקרב הנוער הבדווי
6. מניעת אלימות בקהילה ובמשפחה
7. מושגי יסוד אדלריאנים בנושא משפחה.
8. גישור-מושגים יסוד. (יש לציין שבסיס מושגי הגישור היה ועדיין בשימוש בחברה הבדווית כחלק ממסורתה).

השנה השנייה

ללימודים נפתחה בראייה ספירלית של התכנית. אחרי שהונחו מושגי היסוד ולובנו כיווני העשייה המשותפים, עסקה הקבוצה בהעמקה והרחבה של הידע שנבנה, בכל הנוגע לפיתוח דפוסים של עבודה בקהילה לקראת היציאה לשדה וכן בכל הנוגע לשפה המקצועית בערבית. המרצים בתכנית חלקם יהודים וחלקם בדווים. מקצת המפגשים התנהלו בעברית וקצתם בערבית. כל המרצים היו בעלי תואר שני ושלישי. הם יצרו שיח משותף בינם לבין עצמם ובינם לבין המשתתפים, לשם יצירת דפוסים המקדמים תחושת הורות ומשפחה טובים במונחים

המכבדים את החברה הבדווית ומקדמים את השתלבותה האזרחית בחברה הרחבה יותר כאזרחי המדינה.

לקראת הפרקטיקום

המשתתפים שותפו בחשיבה על תכנון הפרקטיקום, תוך חשיפה לדרישות הפורמאליות. הם ביקשו לבצע את העבודה המעשית במהלך הקיץ ולא בחורף של השנה השלישית. הבדווים נרתעים באופן טבעי מיציאה לפעילויות שונות במהלך החורף. מגוריהם מפוזרים לעיתים בשטח גדול, והקור והגשם לא מוסיפים לרצון לצאת מהבית. מנחה הפרקטיקום נבחר בהסכמה עם משרד החינוך ועם המשתתפים. הקבוצה חדורת מוטיבציה ומצפה להתנסות שגם מבחינת המארגנים תהיה בגדר המבחן האמיתי של התכנית כולה.

הערכת התכנית

התכנית תוערך בהערכה משתפת ומשתתפת, שבה ראיונות עומק עם המשתתפים של המחזור הראשון יאפשרו לגזור את הפרמטרים שישמשו בבסיס המעקב. פרמטרים אלו יובילו לבניית מערך ההכרה במהלך הפרקטיקום ובמהלך פתיחתו של המחזור השני.² הצלחתה העיקרית של התכנית תימדד, בסופו של דבר, בשלב הפרקטיקה. העשייה של המנהיגות החדשה בתחום הורות ומשפחה תיתן את אותותיה, אם נוכל להראות שיש בכוחה להשפיע ולעבוד כמניפה (כמודל התערבותי) בחברה צמאה לתמורות בתוך עצמה לטובת עתיד ילדיה.

מקורות

² יש לציין שהמחזור השני ייפתח הודות לתמיכה של קרן ואן ליר שהכירה בתכנית, ראתה בה פוטנציאל אמיתי לתרומה להברה הבדווית וכעט תומכת בה כלכלית.

בן-דוד י', (1993). *יישוב הבדווים בנגב – מדיניות ומציאות 1967-1992*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

בן-דוד י', (1994). *מערכת החינוך הבדווית בנגב: המציאות והצורך בקידומה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

Abu-Rabi'a, A. (2001). *Bebouin Century – Education and Development among the Negev Tribes in the Twentieth Century*. N.Y: Berghahn Books.

Douglas M. (1999). *Implicit Meanings*. N.Y: Routledge.

Muhammd Abdelkebir Alaoui M'Daghri (1995). *The Code of Children's Rights in Islam*. In E. Warnock Fernea (Ed), *Children in the Muslim Middle East*. Texas: University of Texas Press.

Shami, S.. and Taminian L. (1995). *Children of Amman: childhood and childcare in Squatter areas of Amman, Jordan*. In E. Warnock Fernea (Ed). *Children in the Muslim Middle East*. Texas: University of Texas P ress.